

Un bronze amb motius de sacrifici del nord-oest de la Península Ibèrica al Museu Episcopal de Vic

Xosé-Lois ARMADA*

Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Santiago de Compostela

Óscar GARCÍA-VUELTA**

Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC), Madrid

Raimon GRAELLS i FABREGAT***

Römisch-Germanisches Zentralmuseum (RGZM), Mainz

RESUM

En aquest article estudiem un fragment de bronze amb motius zoomorfs conservat al Museu Episcopal de Vic. Aquesta peça pertany a un grup de bronzes amb motius de sacrifici procedents del nord-oest de la península Ibèrica, datats a finals de l'edat del ferro o inicis de la romanització. Es discuteix la integració del fragment en aquest grup de bronzes i la informació que ofereixen per a l'estudi dels rituals de sacrifici del nord-oest de la península Ibèrica.

Paraules clau: Bronzes protohistòrics, iconografia, ritual, sacrifici, edat del ferro, nord-oest peninsular.

ABSTRACT

A bronze object with sacrificial motifs from the Northwestern Iberian Peninsula at the Museu Episcopal de Vic

In this paper we study a bronze fragment with zoomorphic motifs from the collections of the Museu Episcopal de Vic. This object belongs to a group of bronzes with sacrificial motifs from Northwestern Iberia which can be dated to the end of the Iron Age or the beginning of the Roman period. The inclusion of this object within this group of bronzes and the information they provide for the study of sacrificial rituals in the Northwest of the Iberian Peninsula are discussed.

Key words: Protohistoric bronzes, iconography, ritual, sacrifice, Iron Age, Northwestern Iberian Peninsula.

Introducció

El fons arqueològic del Museu Episcopal de Vic conserva un particular fragment figurat de bronze que presenta una figura de possible boc o cabra seguida d'una altra de porc senglar. Tot i haver estat breument publicada[1] aquí es presenta la seva adscripció tipològica i de procedència i es posa de nou en valor en el marc dels estudis sobre la totèutica del nord-oest de la península Ibèrica[2].

El Museu Episcopal de Vic va reunir una rica col·lecció arqueològica tant de peces procedents del mercat d'antiquari local i internacional com de donacions i intercanvis diversos amb altres institucions i col·leccions. Com ja ha estat assenyalat en altres treballs[3], la majoria d'aquests ingressos es deuen a la important tasca desenvolupada per Mn. Gudiol i, posteriorment, per Mn. Junyent[4] de consolidació del Museu Episcopal de Vic[5] com a punt de salvaguarda del patrimoni, principalment eclesiàstic i també arqueològic, tant de la diòcesi com de les comarques veïnes i les col·leccions locals.

La inquietud vigatana cap a l'arqueologia eclosionava amb la descoberta del temple romà de Vic, el 1882[6], i la creació de la Societat Arqueològica de Vic amb la voluntat de protegir-lo[7]. Però aquest fet no feia més que consolidar una dinàmica que pocs anys abans havia permès l'organització de la segona mostra d'arts industrials i d'arqueologia de Jaume Collell i el Círcol Literari de Vic (1868), on es van exhibir 656 objectes dipositats per diferents socis del Círcol Literari, que portaria a la creació d'un petit museu el 1880[8] i que posteriorment s'integraria al MEV. Així, el MEV, des del seu naixement, incorporava peces del mercat d'antiquari i de procedència desconeguda amb ingressos al museu per donació i compra a particulars i intermediaris. D'aquesta manera es pot entendre el desconsol de M. D. Molas quan estudià les figures de bronze, afirmant que cap no tenia context[9], punt que si bé té bona part de raó hem de matisar. A les diverses peces de procedència coneguda de l'entorn del nord-est de Catalunya, s'hi poden afegir nombroses peces d'altres indrets de la geografia peninsular, tot i que arribats al museu com a compres o donacions i, per tant, sense procedència segura de la seva troballa. Destaquen en aquest capítol diversos exvots ibèrics en bronze i el citat fragment d'objecte amb representació de dos animals [fig. 1]. Les característiques formals de la peça permeten identificar el fragment com a part d'un objecte complex, de clares connotacions rituals i de notable raresa dins del repertori material del nord-oest de la península Ibèrica.

El fet de tornar sobre aquest fragment es deu a la seva absència en els estudis sobre aquest tipus de peces i als dubtes amb què M. D. Molas proposava la seva adscripció a aquell grup, pel qual presentava paral·lels amb l'exemplar de Castelo de Moreira, l'exemplar de l'Institut de Valencia de Don Juan i el carro votiu de Costa Figueira[10].

Descripció

Correspon al número d'inventari 5887[11]. Les dades respecte a la seva procedència són escasses i únicament es coneix el seu ingrés al MEV el 1918, adquirit a Àlaba per la suma de 10 pessetes[12].

La peça [fig. 1] presenta una representació d'un porc senglar de grans dimensions darrere d'un altre animal, de menors dimensions, situats sobre una barra rectangular llisa, de secció rectangular[13]. Els extrems de la barra estan fracturats. Té una patina de color vermellós amb zones verdoses i el seu estat de conservació és regular.

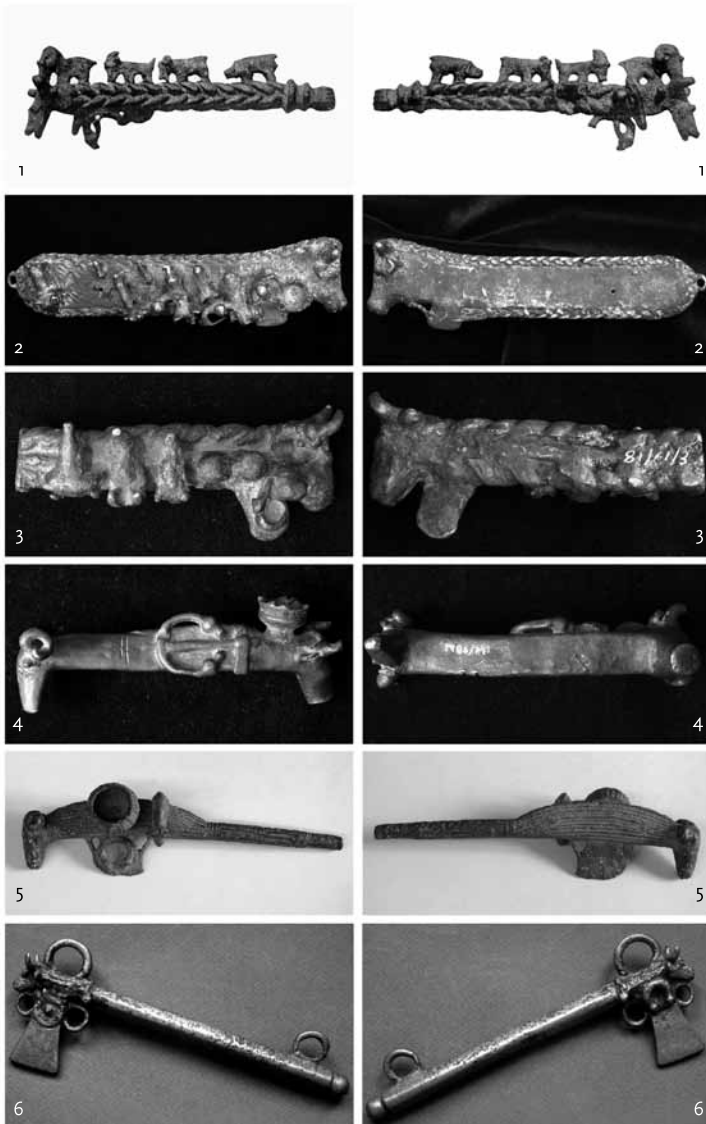
L'animal més gran [fig. 2, sota] es pot interpretar amb bastant seguretat com un suïd, sigui porc o porc senglar, sobretot per la forma del cap, que finalitza amb un morro pronunciat; no es representen els ullals, una de les orelles està fracturada i les potes presenten també un mal estat de conservació. La identificació de l'altre animal [fig. 2, dalt] resulta més complicada. És de dimensions inferiors i té el cap molt esquemàtic, de tendència ovalada i amb el morro punxegut; la seva part posterior mostra petites

[Fig. 1] Fragment de bronze amb motius de sacrifici del Museu Episcopal de Vic. Superior i centre: vistes laterals; inferior: vista zenital.

[Fig. 2] Detall de les representacions de zoomorfs en el bronze del Museu Episcopal de Vic. Superior: ovicàpid; inferior: suïd.

[Fig. 3] Bronzes amb motius de sacrifici: 1. Celorico do Basto; 2. Procedència desconeguda, Instituto Valencia de Don Juan (IVD)); 3. Procedència desconeguda, Museo Arqueológico Nacional (MAN I); 4. Procedència desconeguda, Museo Arqueológico Nacional (MAN II); 5. Procedència atribuïda a Lalín, Museo de Pontevedra; 6. Cariño, Museo Arqueológico e Histórico de A Coruña. Làmina d'Armada, García-Vuelta 2003.

protuberàncies que podrien ser interpretades com arrencaments de banyes, però tampoc no es descarta que representin les orelles. Molas[14] la va interpretar com una ovella, tot i que creiem que és prudent deixar la identificació més oberta i definir-la com un ovicàpid.

Les dimensions de la peça són:

- 65 mm de longitud màxima.
- 25 mm d'altura màxima.
- 9 mm de diàmetre de la base.

Identificació i paral·lels

Creiem que la peça es pot adscriure a un grup de bronzes amb motius de sacrifici procedents del nord-oest de la península Ibèrica, datats a la segona edat del ferro o ja en època romana, que han estat caracteritzades en dues publicacions[15]. Aquests bronzes s'integren en un conjunt més ampli de representacions sacrificials, però presenten com a característica específica la repetició de sis motius iconogràfics: torques, destral, calder, zoomorfs, pròtoms zoomorfs i trenats o soguejats. A les sis peces recollides en els treballs citats [fig. 3] hi hem d'afegir l'apareguda recentment al castro de Punta Atalaia (Cervo, Lugo) [fig. 4][16], així com un fragment procedent de Lugo [fig. 5][17]. Així doncs, el conjunt conegut actualment l'integren set peces completes o pràcticament i dos fragments, el de Lugo i el que estudiem en el present treball. Cadascuna de les set peces completes mostra, com a mínim, quatre dels sis motius anteriorment mencionats, fet que reflecteix la uniformitat des del punt de vista iconogràfic i simbòlic[18]. És precisament aquesta recurrència la que ens porta a excloure del grup un dels paral·lels citats per Molas, el carro de Monte da Costa Figueira (Vilela, Paredes), aparegut juntament amb un ast i que representa el sacrifici d'un boc, però no inclou la major part dels motius citats[19].

Un cop reconeguda la recurrència d'aquests sis motius iconogràfics en els bronzes que ens ocupen, és convenient subratllar que tant la seva disposició com la seva associació són variables. Una diferència important és la que existeix entre les peces amb una representació dinàmica o de caràcter narratiu i aquelles altres on els motius mostren una disposició estàtica. Aquesta segona casuística la trobem en els exemplars de Cariño [fig. 3.6], Lalín [fig. 3.5] i un dels conservats al Museo Arqueológico Nacional (de procedència

[Fig. 4] Bronze del jaciment de Punta Atalaia (San Cibrao, Cervo, Lugo). Foto de Castro Vigo 2009.

[Fig. 5] Fragment de bronze procedent de Lugo. Segons González Fernández 2004.

desconeguda que denominem MAN II [fig. 3.4]. En ells, les representacions zoomorfes es limiten als pròtoms de brau (Cariño), brau i boc (MAN II) o pròtom de boc i un únic zoomorf (Lalín). D'altra banda, les peces de tipus narratiu o processional mostren sempre diversos zoomorfs que formen part d'una escena de sacrifici combinatori de víctimes animals. Recentment, Schattner[20] ha proposat que els bronzes amb motius en disposició estàtica constitueixin els models o precedents per als exemplars amb representacions narratives, idea que, tot i ser suggerent, creiem impossible de validar amb la informació disponible avui.

L'exemplar del MEV, per bé que incomplet, pertany al grup amb escena narrativa sacrificial. Els seus paral·lels més pròxims són el bronze de Celorico do Basto [fig. 3.1] i el fragment de Lugo [fig. 5]. Ambdues peces, igual que el fragment del MEV, presenten les figures zoomorfes alineades i amb la mateixa orientació que l'estructura de base sobre la qual es disposen.

El bronze de Celorico do Basto (Portugal), actualment desaparegut, consta d'un cos rectangular soguejat, rematat en un dels seus extrems per un pròtom de brau i en l'altre, per una anella motllurada. Sobre aquesta base es disposa la representació sacrificial. En la part superior hi ha quatre animals, identificables com un boc amb gran cornamenta, una cabra de banyes punxegudes, un possible ovicàpid (ovella, cabra o boc) i un porc. En un dels laterals, formant angle amb les figures anteriors, apareixen un calder i un bust antropomorf de sacrificador; aquest darrer es representa amb una destal sobre l'espatlla i allarga el seu braç dret cap a un torques, que es troba a la part inferior de la peça. L'exemplar mesura 11 cm de longitud[21]. El fragment procedent de Lugo mostra un zoomorf, probablement un porc senglar, disposat sobre una tija de base novament amb decoració trenada i acabada per un element que sembla imitar el terminal d'un torques[22].

Juntament a la similar disposició de les figures zoomorfes que presenten aquestes tres peces, és interessant assenyalar el patró que es comença a definir en relació a l'ordre de les víctimes animals. En aquests tres exemplars, l'últim animal de la processó és un suid —porc o porc senglar— a continuació del qual se situa un ovicàpid al bronze de Celorico i al fragment del MEV; el fragment de Lugo només conserva la figura zoomorfa del suid. Aquest patró format per un suid tancant la processó i a continuació un ovicàpid podria trobar-se també sobre l'exemplar de Punta Atalaia, ja que el darrer dels quatre animals representats és l'únic que no sembla presentar banyes[23]. Com seguidament explicarem, aquesta coincidència segurament no és casual i té el seu origen en les característiques i la seqüència del ritual que pretenen recrear aquests bronzes. És important advertir, no obstant això, que l'ordre és diferent en les altres tres peces. Sobre un dels bronzes del Museo Arqueológico Nacional (MAN I) els animals són difícils d'identificar, però els dos darrers de la processó tenen banyes i, concretament, creiem que el darrer és

un boc [fig. 3.3]. La peça de l'Instituto Valencia de Don Juan (IVDJ) mostra una complexa representació que inclou un boc, un porc senglar i una cabra adults juntament amb tres cries, dues de suïd i una tercera no identificable, així com una au i una cria d'os, que clou la processó [fig. 3.2][24].

Tot i que l'exemplar del MEV es conserva incomplet, podem assenyalar com a principal diferència respecte al repertori conegut la superfície llisa i aparentment sense acabament de la base sobre la qual es disposen els animals. Els bronzes de Celorico do Basto i Lugo, que hem apuntat com a paral·lels més pròxims, presenten, com ja hem vist, un cos de base amb decoració trenada i acabats, bé per una anella motllurada (Celorico) o bé per una imitació d'un terminal de torques (Lugo). Un cos amb decoració trenada molt similar serveix de base a les peces MAN I [fig. 3.3] i Punta Atalaia [fig. 4], mentre que a la de l'IVDJ [fig. 3.2] el trenat forma una franja de 5 mm d'amplada mitjana que ressegueix el perímetre de la peça de base. La interpretació d'aquest motiu és complexa i, per al cas de l'exemplar de l'IVDJ, Ricardo Olmos ens ha suggerit, en comunicació personal, que el trenat estaria delimitant o representant simbòlicament un espai sagrat[25].

En qualsevol cas, tot i tenir present la recurrència dels motius iconogràfics que anem comentant, la variabilitat dins del conjunt és clara i dues de les peces amb representacions estàtiques, les de Cariño i MAN II, tampoc no posseeixen representacions de soguejats o trenats en l'estructura de base.

Conclusions

No s'ha d'amagar que la presència d'aquest fragment al MEV, procedent d'una col·lecció particular i adquirit originalment a Àlaba, causa certa sorpresa. Les característiques del fragment no permeten afirmar amb absoluta certesa la seva adscripció al grup de bronzes amb motius de sacrifici del nord-oest peninsular, però la considerem molt probable per tres raons. La primera és que no es coneixen en la protohistòria peninsular altres tipus de bronzes amb representacions d'animals en fila als quals puguem adscriure la peça del MEV. En segon lloc, les seves dimensions són similars a les d'altres peces del grup. El fragment mesura 6,5 cm de longitud i, si considerem que, amb dos animals representats, la part conservada pot correspondre a la meitat de la peça o una mica menys, aquesta mesura entra dins dels marges establerts pels exemplars més curt (MAN I, amb 7,9 cm) i més llarg (Cariño, amb 17 cm) del grup[26]. En darrer lloc, i no menys important, el fragment del MEV mostra una seqüència formada per un suïd cloent la processó i a continuació un ovicàpid, que es repeteix amb seguretat sobre el bronze de Celorico i probablement també sobre els de Punta Atalaia i Lugo.

L'adscripció d'aquest fragment del MEV al grup de bronzes amb motius de sacrifici del nord-oest peninsular suscita, doncs, alguns comentaris addicionals. El primer fa referència

[Fig. 6] Mapa del Nord-oest peninsular amb la localització de les peces amb informació sobre la seva procedència.

a la seva possible procedència geogràfica. La documentació conservada al MEV es refereix a la seva adquisició i procedència de la província d'Àlaba[27]. Les cinc peces de les quals es disposa d'informació sobre la seva procedència —segura o amb certa fiabilitat— se situen en el nord-oest de la península Ibèrica[28] [fig. 6], àrea d'on també procedeixen altres testimonis arqueològics i epigràfics relatius a aquest tipus de sacrificis. D'aquesta manera, una suposada procedència de la província d'Àlaba no resultaria impossible, però creiem que s'ha de prendre amb certes reserves davant la informació de què es disposa. Lloc de troballa i lloc d'adquisició podrien no coincidir en aquest cas.

El segon aspecte al qual ens volem referir està relacionat amb les possibilitats d'interpretació que dona el fragment i, concretament, amb el patró que comença a dibuixar-se respecte a l'ordre de les víctimes animals. Com anem assenyalant, tant sobre el fragment del MEV com sobre altres peces l'animal que clou la processó és un suid, a continuació del qual se situa un ovicàpid. Si bé és cert que els bronzes de l'IVDJ i MAN I presenten una seqüència diferent, creiem que aquesta coincidència en diferents bronzes no és casual i està relacionada amb les característiques dels rituals representats.

Evidentment, aquesta qüestió necessita una anàlisi més extensa de la que podem dedicar-hi aquí, però és pertinent una breu nota. Els testimonis textuais, arqueològics i epigràfics, amb novetats importants en els darrers anys, mostren clarament l'existència de sacrificis combinatoris de víctimes animals a l'occident de la península Ibèrica. Ens referim, concretament, a les inscripcions en llengua lusitana i alfabet llatí que, segons la interpretació més estesa, testimonien l'ofrena sacrificial de braus, ovelles o porcs a determinades divinitats preromanes[29]; a troballes com l'altar preromà de Capote, situat al carrer principal del poblat i del qual l'excavació ha confirmat la celebració d'un ritual comunitari que incloïa el sacrifici i posterior consum de 23/24 víctimes animals, possiblement formant parelles o tríos[30]; o al conegut pas d'Estrabó (III, 3, 7) sobre les pràctiques de sacrifici dels pobles del nord[31].

Aquest tipus de sacrifici reflectit sobre els bronzes i les inscripcions lusitanes més conegudes —Cabeço das Fráguas i Lamas de Moledo— va ser interpretat per diversos autors com una *suovetaurilia* romana. Tot i així, l'opinió majoritària actualment, que

compartim, defensa que aquests rituals formen part d'una tradició pròpia de l'occident peninsular d'origen indoeuropeu i que, per aquest motiu, presenta certes afinitats amb la *suovetaurilia* romana i altres ritus d'àmbit indoirànic[32]. En opinió de Santos, una de les característiques més destacades d'aquests rituals peninsulars «*parece ser precisamente la coexistencia del cerdo y del chivo, animales mutuamente excluyentes en los ritos védico y romano, así como la duplicación de ovicaprinos, presente tanto en el texto epigráfico del Cabeço das Fráguas, como en los bronzes figurativos y en el registro arqueológico*»[33]. Una altra característica específica, almenys dins la dimensió simbòlica expressada pels bronzes, és l'estreta associació de torques, calder, destral i trenat, sense comparació clara en altres àrees de la protohistòria europea.

Establert, doncs, el caràcter preromà dels rituals representats, una altra qüestió és que els bronzes amb escena de sacrifici acusen influències de la plàstica romana, com han suggerit alguns autors[34]. Creiem que és una hipòtesi suggerent i que, sens dubte, ofereix possibilitats per a l'anàlisi dels processos d'hibridació i interacció cultural que es produeixen després de la conquesta romana, dels quals també en són reflex les mencionades inscripcions en llengua lusitana i alfabet llatí[35].

Una de les qüestions obertes considera la possible funcionalitat d'aquests bronzes, si és que en tingueren més enllà de ser representacions votives de rituals sacrificials. El fragment del MEV no permet avançar en aquest aspecte. Tot i que el que sí deixa clar una observació directa sobre els bronzes és que no són ni ganivets ni mànecs, com amb molta freqüència han estat denominats[36]. Tampoc no creiem que existeixi cap base sòlida per mantenir algunes idees publicades recentment, com la possibilitat que es tracti d'objectes commemoratius que es penjarien, per les seves anelles, en arbres prop dels llocs sagrats[37].

Data d'acceptació definitiva de l'article: 8 de novembre de 2011.

NOTES

* Investigador posdoctoral (subprograma Juan de la Cierva). Instituto de Ciencias del Patrimonio (Incipit); Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC); San Roque, 2; 15704 Santiago de Compostela. xose-lois.armada@incipit.csic.es

** Tècnic contractat. Grupo de Investigación Arqueometal; Centro de Ciencias Humanas y Sociales (CCHS); Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC); Albasanz, 26-28; 28037 Madrid. oscar.gvuelta@cchs.csic.es

*** Forschungsstipendiat der Alexander von Humboldt-Stiftung. Römisch-Germanisches Zentralmuseum; Ernst-Ludwig-Platz, 2; 55116 Mainz, Alemanya. graells@rgzm.de

[1] M. D. Molas, «Los bronceos figurados antiguos del Museo Episcopal de Vic (Barcelona)», *CuPAC*, 9, 1982-83, p. 212-213, Nr. 1.6, lám. III.

[2] La identificació d'aquesta peça es produeix en el marc de l'estudi dels fons del MEV que porta a terme un de nosaltres (RGF). Al mateix temps, aquest article s'emmarca en el projecte *Do obradoiro ó corpo: o metal como expresión de poder na protohistoria do Noroeste peninsular* (10 PXIB 606 016 PR), finançat per la Xunta de Galicia.

[3] R. Graells, «Sobre una fibula a *navicella* trobada a Ribes de Freser, avui al Museu Episcopal de Vic», *Quaderns del MEV*, IV, 2010, p. 123-132; M. D. Molas, «Los bronceos figurados...», op. cit.; «La ceràmica de procedència sud-itàlica del Museu Episcopal de Vic», *Quaderns del MEV*, I, 2005, p. 65-89; «La ceràmica grega, falisco-capenate i etrusca del Museu Episcopal de Vic», *Quaderns del MEV*, II, 2008, p. 163-216; J. Rovira, A. Casanovas, *Catàleg dels objectes prehistòrics i proto-*

històrics d'or, coure i bronze del Museu Episcopal de Vic (Sèrie Catàlegs, 4), Vic, 1999.

[4] La important reconstrucció històrica de la formació de la col·lecció ha estat ja assenyalada (R. Graells, «Sobre una fibula...», op. cit., p. 124) i a pesar de la parcialitat de la informació (especialment en relació a les peces de ceràmica grega i itàlica, *vid.* M. D. Molas, «La ceràmica...», op. cit.; «La ceràmica grega...», op. cit.) són diversos els materials amb dades sobre la seva procedència o sobre la col·lecció prèvia (*vid.* R. Graells, «Sobre una fibula...», op. cit., p. 124-125; «*Dactyliothecae Cataloniae*: el col·leccionisme de glíptica a Catalunya abans de 1900», *Espai/Temps*, 57, Lleida, 2011, p. 165-168; en aquest mateix volum).

[5] A partir d'ara MEV.

[6] R. Graells, «Sobre una fibula...», op. cit., p. 180.

[7] A. Caballé, «Una visió arqueològica de la descoberta i la restauració del temple romà», *Ausa*, XXIII, 161-162, 2008, p. 415.

[8] A. Caballé, «Una visió...», op. cit., p. 415. El 1891 es va inaugurar el Museu Arqueològic Artístic Episcopal de Vic, format pels fons del Bisbat, del Museu del Círcol Literari, de l'Ajuntament i de la Catedral (A. Caballé, *ibid.*).

[9] M. D. Molas, «Los bronceos figurados...», op. cit., p. 205.

[10] M. D. Molas, «Los bronceos figurados...», op. cit., p. 212.

[11] M. D. Molas el va publicar com a N. Inv. 5882 («Los bronceos figurados...», op. cit., p. 212).

- [12] *Llistat de procedències*. Any de Registre 1918-1919, p. 95.
- [13] M. D. Molas («Los bronceos figurados...», op. cit., p. 212) indica que la secció de la barra de base és circular, però és més correcte definir-la com a rectangular amb costats arrodonits.
- [14] M. D. Molas, «Los bronceos figurados...», op. cit., p. 212.
- [15] X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Bronces con motivos de sacrificio del área noroccidental de la Península Ibérica», *Archivo Español de Arqueología*, 76, 2003, p. 47-75; X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Symbolic forms from the Iron Age in the North-west of the Iberian Peninsula: Sacrificial bronzes and their problems», M. V. García Quintela, F. J. González García, F. Criado (eds.), *Anthropology of the indo-european world and material culture*, Budapest, 2006, p. 163-178.
- [16] E. Castro Vigo, «Un nuevo ejemplar de los llamados bronceos votivos sacrificiales», *Gallaecia*, 28, 2009, p. 131-138.
- [17] Se'n pot veure una fotografia dins E. González Fernández, *Imago Antiqua. Lugo romano*, Lugo, 2005, p. 128. Volem agrair a Rosa Brañas haver cridat la nostra atenció sobre aquesta peça.
- [18] Una taula-resum actualitzada amb la presència dels diferents motius iconogràfics de cadascuna de les peces es pot veure dins X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Novas aportacións á arqueoloxía do Ortegal», *Patrimonio e desenvolvemento local: reflexións e iniciativas no Concello de Cariño*, Cariño, 2010, p. 97, fig. 11.
- [19] Sobre aquesta peça M. Cardozo, «Carrito votivo de bronce, del Museo de Guimaraes (Portugal)», *Archivo Español de Arqueología*, 19, 1946, p. 1-28; A. C. F. Silva, *A cultura castreja no Noroeste de Portugal*, 2. ed., Paços de Ferreira, 2007, p. 262-263, 299-300, est. XCIV. Recen-tment, J. Rodríguez Corral (*A Galicia castrexa*, Santiago de Compostela, 2009, p. 166) confon aquesta peça i la de Celorico do Basto, citant el nom i el context de la primera d'elles i descrivint a continuació la segona. A aquest error se suma que a la pàgina següent, en descriure el *bronze de Cariño* (denominació que refereix ja a la seva procedència), ens diu «*que con case completa seguridade procede da zona de Celorico de Basto*».
- [20] T. G. Schattner, «Breve observação sobre a representação processional no ocidente hispânico», *Iberografias*, 6, 2010, p. 126.
- [21] Una descripció detallada dins X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Bronces con motivos...», op. cit., p. 49-50, lám. I.1; la primera publicació és la de R. Severo, «Ex-voto de bronze da colleção Manuel Negrão», *Portugalia*, 1 (2), 1899, p. 325-331.
- [22] De moment no hem pogut realitzar un estudi directe d'aquesta peça. Basem la nostra descripció a partir d'E. González Fernández, *Imago...*, op. cit., p. 128.
- [23] E. Castro Vigo, «Un nuevo ejemplar...», op. cit., p. 135-137.
- [24] Els exemplars del MAN (MAN I) i l'IVD] estan descrits amb detall dins X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Bronces con motivos...», op. cit., p. 50-60.
- [25] Un breu comentari sobre el motiu del trenat o soguejat i la seva presència sobre elements de cultura material protohistòrics del nord-oest peninsular dins M. V. García Quintela, «Variaciones iconográficas galaicas», G. Hily, P. Lajoie, J. Hascoët, G. Oudaer, C. Rose (eds.), *Deuogdonion. Mélanges offerts en l'honneur du Professeur Claude Sterckx*, Rennes, 2010, p. 198-199.
- [26] El bronze de Celorico, que hem apuntat com un dels paral·lels pròxims, mesura 11 cm de longitud. El

de l'IVDJ, amb la representació sacrificial més complexa, 16,7 cm.

[27] Així ho recull també Molas («Los bronceos figurados...», op. cit., p. 212) quan afirma sense dubtes «*Procedencia de la provincia de Álava*».

[28] No incloem en aquesta enumeració l'exemplar MAN I, la procedència del qual va ser atribuïda per l'antiquari venedor a la zona de Valladolid. A falta d'informació més precisa, creiem que aquesta dada ha de prendre's amb cautela. *Vid.* X.-L. Armada, O. García-Vuelta, «Bronces con motivos...», op. cit., p. 59.

[29] La bibliografia sobre aquests epígrafs és àmplia, com a reflex de la complexitat i l'extens debat que han generat i generen. Com a visió més recent, i amb àmplia referència a estudis anteriors, es pot veure T. G. Schattner, M. J. Correia Santos (eds.), «Porcom, Oilam, Taurom. Cabeço das Fráguas: o santuário no seu contexto. Actas da Jornada realizada no Museu da Guarda a 23 de abril de 2010», *Iberografias*, 6, 2010, p. 7-145.

[30] Una síntesi recent d'aquesta interessant troballa dins L. Berrocal-Rangel, «Banquetes y rituales colectivos en el suroeste peninsular», *CuPAUAM*, 30, 2004, p. 105-119.

[31] Segons la traducció més recent, «...sacrifican a Ares un macho cabrío, prisioneros y caballos; y hacen también hecatombes de cada clase al modo griego». *Vid.* Estrabón, *Geografía de Iberia*, traducció de J. Gómez Espelosín, presentacions, notes i comentaris de G. Cruz Andreotti, M. V. García Quintela, J. Gómez Espelosín, Madrid, 2007, p. 219, amb referència expressa als bronzes que ens ocupen en nota 41.

[32] Un estudi detallat, tot i que òbviament sense incloure els testimonis apareguts els darrers anys, l'ofereix M. V. García Quintela, *Mitología y mitos de la Hispania prerromana III*, Madrid, 1999, p. 225-242;

més recentment, en una direcció similar, M. J. Santos, «El sacrificio en el occidente de la Hispania romana: para un nuevo análisis de los ritos de tradición indoeuropea», *Palaeohispanica*, 7, 2007, p. 175-217. A causa d'un error editorial, la versió impresa d'aquest article reproduïx 25 fotografies del nostre treball «Bronces con motivos de sacrificio...» sense citar la seva procedència; la versió PDF, disponible a la web de la Institución Fernando El Católico, esmena l'error, que també es recull en la nota editorial publicada a *Palaeohispanica*, 8, 2008, p. 9.

[33] M. J. Santos, «El sacrificio...», op. cit., p. 191.

[34] R. Olmos, «Narration et symbole dans l'art ibérique», *Acta Musei Nationalis Pragae*, Series A – Historia, 56(1-4), 2002, p. 38; T. G. Schattner, «Breve observação...», op. cit.

[35] Una anàlisi de les inscripcions des d'aquesta perspectiva dins S. Alfayé, F. Marco Simón, «Religion, language and identity in Hispania: Celtiberian and Lusitanian rock inscriptions», R. Häussler (dir.), *Romanisation et épigraphie. Études interdisciplinaires sur l'acculturation et l'identité dans l'Empire romain*, Montagnac, 2007, p. 9-33.

[36] Per exemple, A. Blanco, «Exvoto con escena de sacrificio», *Revista de Guimarães*, 67(3-4), 1957, p. 499-516; M. Barril, Fitxes de catàleg dins A. Rodero, M. Barril (eds.), *Torques. Belleza y poder*, Madrid, 2002, p. 308-309; T. G. Schattner, «Breve observação...», op. cit.

[37] Es recull aquesta idea dins J. Rodríguez Corral, *A Galicia...*, op. cit., p. 167-168.